

MARIAN ZGÓRNIAK
Uniwersytet Jagielloński, Kraków

Militaryzm a totalizm

Termin „militaryzm” wkroczył do słownictwa politycznego mniej więcej przed 145 laty, a powstał w kręgach opozycji republikańskiej wobec autokratycznego reżimu cesarza Napoleona III. Wkrótce przyjął się również w Wielkiej Brytanii, Niemczech oraz w innych krajach Europy i świata. Militaryzm bywa rozmaicie definiowany, a niekiedy i rozumiany. Najczęściej jako system władzy, w którym armia wywiera decydujący wpływ na politykę państwa, sprawuje kontrolę nad organami władzy we własnym lub cudzym imieniu, niekiedy w imieniu ideologii, podporządkowuje ekonomikę, politykę i życie społeczne celom ewentualnej wojny, przeważnie zaborczej. Niektórzy autorzy wiążą militaryzm z nastrojami imperializmu, powstaniem masowych armii i zawodowych korpusów oficerskich pragnących wywalczyć priorytet dla spraw wojska i obronności kraju nad innymi potrzebami państwa i społeczeństwa. Militaryzm jest ściśle związany z autorytarnymi systemami państwowymi i, jak się wydaje, można o nim mówić nie tylko w ostatnich czterech dziesiątkach XIX wieku i w XX stuleciu, ale już w okresie monarchii absolutnej (zwłaszcza w Prusach) i I cesarstwa we Francji napoleońskiej. Rozwinął się on szczególnie w czasie I wojny światowej i po jej zakończeniu. Po krótkim okresie panowania nastrojów pacyfistycznych militaryzm stał się modelem dominującym zwłaszcza w państwach o systemach totalitarnych, dążących do rewizji kończących wielką wojnę traktatów pokojowych, do nowego podziału świata i zdobyczy terytorialnych. W coraz to większym stopniu militaryzacja ekonomiki, życia politycznego i społecznego miała również służyć interesom określonych grup i klas społecznych, lub też elit władzy występujących w ich imieniu.

I wojna światowa zakończyła się, jak wiadomo, klęską trzech czołowych mocarstw europejskich: cesarskich Niemiec, cesarsko-królewskich Austro-Węgier i carskiej Rosji. W Europie Środkowej na gruzach tych trzech mocarstw powstała niepodległa Polska, Czechosłowacja, Królestwo SHS-Jugosławia, Finlandia, Litwa, Łotwa, Estonia i „wielka” Rumunia. Niemcy w wyniku traktatu wersalskiego utraciły w Europie ponad 70,7 tys. km², a więc ponad 13% posiadanego

terytorium. Obalenie traktatu wersalskiego stało się celem prawie wszystkich niemieckich stronnictw politycznych tego czasu, a pretensje terytorialne kierowała Rzesza przede wszystkim w stosunku do Polski.

Koła polityczne, gospodarcze i wojskowe Niemiec, pomimo ograniczeń wynikających z traktatu wersalskiego w zakresie zbrojeń, wielkości wojsk lądowych i marynarki oraz rodzajów ich uzbrojenia, jeszcze w czasach republiki weimarskiej rozpoczęły militaryzację ekonomiki i tajne prace nad powiększaniem sił zbrojnych. Gdy 30 stycznia 1933 roku Hitler objął urząd Kanclerza Rzeszy, już 3 lutego, a więc zaledwie w cztery dni później, zebrany w siedzibie szefa Reichswehry wyższym oficerom oświadczył, iż uważa wojsko za najważniejszy czynnik w państwie, i zapowiedział podjęcie zbrojeń, które umożliwią zdobycie odpowiedniej przestrzeni życiowej dla Wielkiej Rzeszy¹. Zwierzchnictwo nad szybko rozbudowywaną odtąd armią utrzymał w rękach starej kadry dowódczej, wywodzącej się jeszcze z czasów cesarskich Niemiec. Tym samym przeciwstawił się dążeniom tych przywódców jego własnej partii z Röhmem na czele, którzy pragnęli, aby SA przejęła od Reichswehry sprawę bezpieczeństwa państwa i przygotowania wojny. W trosce o to, aby kierownictwo nad armią pozostało w rękach fachowej kadry oficerskiej i cieszącego się ogromnym autorytetem Sztabu Generalnego, Hitler nie cofnął się nawet przed fizycznym unicestwieniem Ernsta Röhma i innych przywódców SA, którzy zostali wymordowani w czasie „nocy długich noży” przez przyboczną gwardię Führera SS.

Od chwili przejścia władzy przez Hitlera zbrojenia Niemiec przybrały zawrotne tempo. Budżet wojskowy rozrastał się odtąd corocznie w postępie geometrycznym, kontynuowano zbrojenia „w głąb”, a następnie również „wszerz”, i już po upływie zaledwie kilku lat Wehrmacht stał się instrumentem umożliwiającym podbój krajów sąsiednich. Pomimo iż partia narodowosocjalistyczna przejęła lub co najmniej kontrolowała administrację państwową, a bezpieczeństwo wewnętrzne zostało całkowicie podporządkowane Himmlerowi i SD, siły zbrojne, a także coraz bardziej potężniejący sektor zbrojeniowy gospodarki Rzeszy, pozostały w zasadzie aż do nieudanego zamachu na Hitlera z lipca 1944 roku w rękach generalicji. Hitler starał się tylko krok po kroku w coraz większym stopniu umacniać swoją osobistą zwierzchnią kontrolę nad armią. W 1934 roku po śmierci prezydenta Hindenburga stał się formalnym zwierzchnikiem sił zbrojnych. W lutym 1938 roku po zlikwidowaniu Ministerstwa Wojny poprzez stworzone wówczas Oberkommando der Wehrmacht stał się faktycznym naczelnym dowódcą trzech rodzajów sił zbrojnych, a w zimie 1941/1942, po klęsce pod Moskwą, objął również osobiście naczelne dowództwo nad armią lądową na froncie wschodnim. Korpus oficerski Wehrmachtu, pomimo przejścia władzy w państwie przez NSDAP, pozostał uprzywilejowaną kastą w strukturze III Rzeszy i dopiero po zamachu 20 lipca 1944 roku, w obliczu nadchodzącej klęski wojennej, jego autonomiczna dotąd pozycja uległa osłabieniu. Pomimo więc, że niektórzy oficerowie

¹ F. Carsten, *Reichswehr und Politik 1918–1933*, Köln–Berlin 1966, s. 443.

wie niemieckich sił zbrojnych krytycznie odnosili się do metod stosowanych przez narodowosocjalistyczny aparat władzy, większość korpusu oficerskiego, będącego zawsze rzecznikiem i ostoją militaryzmu, aprobowała w zasadzie hitlerowski program podbojów, który co najmniej częściowo pokrywał się z ich własnymi planami. Zresztą sam Hitler, tworząc swoje koncepcje polityczne i ustrojowe, skorzystał z wielu myśli ideologów niemieckiego militaryzmu. Jeden z jego luminarzy, generał Erich Ludendorff, autor słynnej książki o wojnie totalnej, wziął nawet czynny udział w monachijskim puczu Hitlera w 1923 roku i stał się jednym z ulubionych bohaterów hitlerowskiej propagandy. Hitler, pełniąc początkowo tylko formalnie funkcję zwierzchnika sił zbrojnych, z biegiem czasu nabierał coraz większej pewności siebie w zakresie kierowania wojną. Trzeba przyznać, że w latach 1938–1940 jego uwagi i komentarze odnośnie do przedstawianych mu przez generałów planów kampanii i operacji były na ogół trafne i świadczyły o zrozumieniu problemów strategicznych. Dopiero pasmo sukcesów osiągniętych przez Wehrmacht i rosnąca wiara we własny geniusz wojenny spowodowały, iż podejmowane przez niego decyzje w coraz mniejszym stopniu liczyły się z istniejącą rzeczywistością, stawały się coraz bardziej awanturnicze i, w wielu wypadkach, były źródłem niepowodzeń i klęsk, za które przeważnie winił potem swych feldmarszałków i generałów.

Faszyzm włoski w swej genezie i początkach był również dość ściśle związany z włoskim militaryzmem. Kadra „czarnych koszul” w znacznym stopniu rekrutowała się z byłych kombatantów, do których zaliczał się również sam Benito Mussolini. Po objęciu władzy Duce lansował militaryzację kraju i zwiększenie armii oraz podjęcie polityki ekspansji terytorialnej. Jednak skromna baza surowcowa i przemysłowa Italii nie pozwalała na pełne urzeczywistnienie tych planów, a wojna kolonialna w Etiopii oraz pomoc włoska dla „narodowej” Hiszpanii wyczerpały zasoby kraju i osłabiły możliwości militarne państwa, które popadło w zależność ekonomiczną od Niemiec. Mussolini nie potrafił ponadto w pełni podporządkować sobie sił zbrojnych, których najwyższa kadra była ściśle związana z dworem królewskim. Do regularnych jednostek wojsk lądowych przydzielono wprawdzie formacje milicji faszystowskiej, jednak nie miało to większego wpływu na całokształt sytuacji. Co więcej, sam Duce, w przeciwieństwie do kilku innych dyktatorów europejskich tamtych lat, nie posiadał uzdolnień wojskowych. Prowadziło to do podejmowania awanturniczych, nieliczących się z istniejącymi realiami decyzji polityczno-wojskowych. Zaliczyć do nich można przystąpienie Italii do wojny po stronie Niemiec pomimo słabego stanu przygotowań wojennych, atak na Grecję w październiku 1940 roku bez należytego przygotowania operacji wojennych oraz podjęcie ofensywy w Egipcie zakończonej druzgocącą klęską. Niepowodzenia te przyczyniły się do katastrofy faszystowskiego państwa i upadku samego dyktatora.

Klęski wojenne i obie rewolucje 1917 roku doprowadziły do upadku imperium rosyjskiego. Armia carska uległa zupełnemu rozkładowi, wojska niemieckie i austro-węgierskie okupowały ogromne obszary, a po ich wycofaniu z Rosji,

Ukrainy i Białorusi wybuchła trwająca trzy lata wojna domowa, w której utworzona przez bolszewików Armia Czerwona osiągnęła w końcu zwycięstwo. Organizowane wojsko miało być formacją nowego typu i stanowić zbrojne ramię partii oraz światowej, jak sądzono wówczas, rewolucji proletariackiej. Lenin i inni przywódcy komunistyczni mieli bowiem nadzieję, że rewolucja ogarnie wkrótce całą Europę, a być może również i inne kontynenty. W 1920 roku w czasie ofensywy wojsk sowieckich na Warszawę Michaił N. Tuchaczewski w rozkazie dla wojska pisał, że po trupie Polski Armia Czerwona dotrze do Niemiec i wesprze rewolucję światową. Bitwa warszawska plany te udaremniła. W wyniku wojny – pomimo wprowadzenia komunizmu wojennego, pełnej mobilizacji i rozrostu Armii Czerwonej – nowo powstały Związek Sowiecki nie uniknął strat terytorialnych na obrzeżach nowo utworzonego państwa. Wprawdzie bolszewikom udało się zająć Ukrainę, Białoruś, zlikwidować republiki kaukaskie i Republikę Dalekiego Wschodu, jednak z dawnych posiadłości carskich poza granicami utworzonego w 1922 roku ZSRR pozostała Finlandia, Estonia, Łotwa, Litwa, Besarabia i te tereny dawnego imperium Romanowów, które po pokoju ryskim 1921 roku znalazły się w granicach II Rzeczypospolitej. Rosja Sowiecka, a następnie ZSRR, lansujący najpierw ideę rozprzestrzenienia rewolucji bolszewickiej na całą Europę, po opadnięciu fali rewolucyjnej dążył do odzyskania przynajmniej terytoriów wchodzących uprzednio w skład imperium rosyjskiego, przy czym retoryka rewolucyjnej walki klasowej i hasła wyzwolenia bratnich narodów spod panowania burżuazji stanowiły dla zamierzeń takich bardzo wygodny pretekst. Środkiem prowadzącym do realizacji owych celów miała się stać stopniowa militaryzacja państwa, a w latach dwudziestych również współpraca z pokonanymi Niemcami. Po podpisaniu w 1922 roku układu w Rapallo, pomimo różnic ideologicznych i ustrojowych rozwinęły się przyjazne stosunki pomiędzy kierownictwem Reichswehry a dowództwem Armii Czerwonej. Głównym celem niemiecko-sowieckiej współpracy wojskowej w ciągu dziesięciolecia 1922–1932, poza rozwojem i wypróbowaniem nowych technologii wojskowych oraz szkoleniem wojsk obu krajów, było szachowanie sprzymierzonej z Francją i Rumunią Polski. Nie znamy wprawdzie sowieckich planów operacyjnych tego czasu, jednak ze źródeł niemieckich wiadomo, że na niemiecko-sowieckich spotkaniach sztabowych omawiano wspólne działania przeciw Polsce².

U schyłku lat dwudziestych ZSRR podjął zakrojone na ogromną skalę zbrojenia. Realizacja pięcioletnich planów uprzemysłowienia kraju doprowadziła do rozbudowy przemysłu ciężkiego, maszynowego i przede wszystkim wojennego. Uruchomiono ogromną produkcję uzbrojenia. W latach 1930–1937 w ZSRR wyprodukowano łącznie m.in. ponad 20 tys. samolotów, 21 tys. czołgów, ponad 30 tys. dział oraz setki tysięcy pojazdów mechanicznych³. Umożliwiło to rozbudo-

² W. Erfurth, *Die Geschichte des deutschen Generalstabes 1918–1945*, Göttingen–Berlin–Frankfurt 1957, s. 94; M. Zeidler, *Reichswehr und die Rote Armee 1920–1933. Wege und Stationen einer ungewöhnlichen Zusammenarbeit*, Oldenburg Verlag, München 1993, *passim*.

³ M. Zgórniak, *Europa w przededniu wojny w latach 1938–1939*, Kraków 1993, s. 209.

wę i modernizację Armii Czerwonej, rozwój szkolnictwa wojskowego i doktryny wojennej, spowodowało też ogromne zwiększenie liczebności i znaczenia korpusu oficerskiego, który aspirował do odgrywania coraz to większej roli politycznej w państwie. Marksistowscy badacze problematyki militaryzmu wiązali jego rozwój z procesem historycznym, z rozwojem burżuazyjnego agresywnego imperializmu, z tworzeniem się zawodowych korpusów oficerskich, próbujących podporządkować sobie aparat polityczny państwa, które uznawano za dyktaturę klasy panującej. W okresie rosnącego prymatu interesów państwowych nad ideologią, który zaznaczył się wraz z regresem tendencji rewolucyjnych w świecie i koniecznością budowy nowego ustroju w jednym tylko kraju, z narastaniem psychozy zagrożenia kontrewolucją oraz interwencją państw kapitalistycznych, a także w związku ze zwiększającą się rolą armii, traktowanej jako gwarant systemu, wbrew obowiązującej doktrynie doszło do powstania w ZSRR swoistego typu militaryzmu. Wprawdzie w drugiej połowie lat trzydziestych Stalin rozprawił się z wpływową kadram dowódczą Armii Czerwonej, co na pewien czas zmniejszyło możliwości jej efektywnego działania, kontynuował jednak militarzację państwa, a ściśle podporządkowane dyktatowi siły zbrojne stały się obok policji politycznej główną podporą autokratycznej władzy Stalina i totalnego systemu władzy, realizującej również program zewnętrznej ekspansji terytorialnej. W sierpniu 1939 roku ZSRR odnowił przerwana w 1933 roku współpracę z Rzeszą, na blisko 2 lata powrócił do koncepcji podziału Europy Środkowej na sowiecką i niemiecką strefę wpływów. W wyniku układów Ribbentropa z Mołotowem i podjętych następnie działań zbrojnych w granicach ZSRR znalazły się wschodnie województwa II Rzeczypospolitej, Karelia, Estonia, Łotwa i Besarabia. W 1940 roku nie powiodło się natomiast dalsze przesunięcie wpływów sowieckich na Bałkany. Stało się to możliwe dopiero po zwycięstwie nad hitlerowskimi Niemcami i ich sprzymierzeńcami w II wojnie światowej, gdy Armia Czerwona zajęła Polskę, Czechosłowację, Rumunię, Bułgarię, Węgry, część Jugosławii, Austrii i Niemiec, gruntując na tych terenach w mniejszym lub większym stopniu podporządkowane sobie organizmy państwowe. Aby utrzymać je w stałej zależności i umocnić istniejący system władzy totalitarnej także od wewnątrz, konieczne stało się zachowanie potęgi wojskowej ZSRR również po II wojnie światowej. Wkrótce rozpoczął się nowy wyścig zbrojeń, tym razem również w dziedzinie broni nuklearnych i raketowych. W okresie wojny koreańskiej siły zbrojne ZSRR wzrosły do około 5,7 miliona ludzi, a wydatki na zbrojenia przekroczyły w tym czasie równowartość 30 miliardów dolarów, a więc 20% dochodu narodowego ZSRR brutto, szacowanego w tym czasie przez Amerykanów na około 150 miliardów dolarów USA⁴. Rząd radziecki zmuszał również do zwiększenia wysiłku militarnego podległe mu państwa Europy Środkowo-Wschodniej. W latach 1949–1953 przeprowadzono w krajach demokracji ludowej reformy

⁴ US Congress, Joint Economic Committee. *Soviet Economic Performance 1966–1967*, Washington D.C. 1968, s. 11.

wojskowe kosztem znacznych deformacji gospodarczych, rozbudowano przemysł wojenny i przeprowadzono reorganizację sił zbrojnych według wzorów radzieckich. Liczebność wojsk uległa podwojeniu, a niekiedy nawet potrojeniu.

Śmierć Józefa Stalina w marcu 1953 roku tylko w pewnym stopniu przyczyniła się do osłabienia wyścigu zbrojeń i, pomimo podejmowanej oficjalnie ofensywy pokojowej, w zasadzie nie spowodowała zmniejszenia militaryzacji państwa sowieckiego. Rola powiązanego ściśle z partią komunistyczną korpusu oficerskiego jeszcze wzrosła, a kompleks militarno-przemysłowy odgrywał w strukturze ekonomicznej państwa i krajów demokracji ludowej coraz to większą rolę. Spirala zbrojeń, pochłaniających coraz to większy odsetek dochodu narodowego, miała w końcu doprowadzić do załamania gospodarczego i destrukcji całego związanego z ZSRR systemu sojuszków w Europie Środkowo-Wschodniej.

Na zakończenie pragnę powrócić jeszcze do państw Europy Środkowo-Wschodniej okresu międzywojennego. W latach dwudziestych, wobec narzuconych przez traktat wersalski Niemcom ograniczeń w zakresie zbrojeń, względnej jeszcze słabości Związku Radzieckiego i potęgi wojskowej Francji, ich sytuacja geostrategiczna nie przedstawiała się jeszcze tragicznie. Od początku lat trzydziestych na skutek ogromnych zbrojeń niemieckich i sowieckich zaczęła się ona jednak szybko zmieniać. Sprostanie owemu coraz kosztowniejszemu wyścigowi przerastało możliwości ekonomiczne Polski, Rumunii, Węgier, Bułgarii, Grecji, nie mówiąc już o Albanii i republikach nadbałtyckich. Tylko dysponująca stosunkowo silnym przemysłem wojennym Czechosłowacja zdołała lepiej uzbroić swą armię. Na państwach tego regionu zaciążył też poważnie wielki kryzys ekonomiczny lat 1929–1935, który we wszystkich prawie krajach zaostriżył konflikty klasowe i społeczne. Wzrost zagrożenia zewnętrznego i wewnętrznego również w niektórych państwach tego regionu doprowadził do władzy autorytarnej, niekiedy opartej na wojsku. Jednak słabość ekonomiczna tych przeważnie rolniczych krajów nie pozwoliła na pełne wykształcenie się nowoczesnego militarizmu. U schyłku lat trzydziestych i w początkach II wojny światowej wszystkie te państwa zostały podbite lub też znalazły się w strefach wpływów wielkich militarystycznych sąsiadów.

Jak widzimy, istnieją silne związki pomiędzy totalitaryzmem i militarystycznym. Militarystyka może się jednak rozwinąć tylko w państwach dysponujących dostateczną bazą terytorialną, ludnościową, a przede wszystkim ekonomiczną, pozwalającą na wystawienie potężnych, dobrze uzbrojonych armii, zdolnych do obrony politycznego systemu państwowego przed wrogiem wewnętrznym i zewnętrznym oraz ewentualnie do podjęcia ekspansji terytorialnej. Militarystyka nie jest też związana z typem państwa – może się rozwinąć w różnych formacjach ekonomicznych i społecznych oraz służyć różnym ideologiom.

MILITARISMUS UND TOTALITARISMUS

Zusammenfassung

Der Termin Militarismus erschien in dem Wortschatz der Politik im Frankreich des II. Kaiserreiches und verbreitete sich in Europa insbesondere im 20. Jahrhundert. Er wurde meistens als ein Machtsystem verstanden, in dem die Armee entscheidend die Politik eines Staates prägt, seine Machtorgane kontrolliert, die Ökonomie, Politik und das gesellschaftliche Leben den Zielen eines eventuellen expansionistischen Krieges unterordnet.

Der Militarismus ist mit den autoritären Staatsystemen verbunden. Er entwickelte sich in Deutschland insbesondere zur Zeit des Ersten Weltkrieges und im Dritten Reich Hitlers. Das faschistische Italien Mussolinis versuchte sich auch auf mächtigen Streitkräften zu stützen, was die ökonomischen Grundlagen nicht erlaubten. Das militärische Potential der Sowjetunion nahm dagegen ständig zu: sowohl zwischen den Weltkriegen als im und nach dem Zweiten Weltkrieg. Immer bedeutender war die Armee und ihrer Führung.

In manchen Staaten Ostmittel- und Südosteuropas entstanden auch halbtotale Systeme, ein wahrer Militarismus durfte sich allerdings dort nicht entwickeln, was durch die ökonomische Schwäche dieser Staaten bedingt wurde.

Es bestehen starke Zusammenhänge zwischen Militarismus und Totalitarismus. Der Militarismus kann sich vollständig nur in jenen Staaten entfalten, die über eine ausreichende territoriale, demographische und vor allem wirtschaftliche Basis verfügen, die es erlauben würde, eine mächtige, wohl ausgerüstete Armee zu stellen, die ihre inneren sowie äußeren Aufgaben wirksam durchführen könnte. Der Militarismus ist auch nicht mit einem bestimmten Staatstypus verbunden, er kann sich in den verschiedenen ökonomischen Systemen entwickeln und verschiedenen Ideologien dienen.